

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ КAVKAZA

УДК 821.512

DOI 10.31143/2542-212X-2020-2-246-259

**ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ ОМАРА ЭТЕЗОВА В ИСТОРИИ
БАЛКАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ****А.М. САРБАШЕВА**

*Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного
бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский
научный центр Российской академии наук»
360000, КБР, г. Нальчик, ул. Пушкина, 18
E-mail: alenasarb@mail.ru*

Аннотация. В статье исследуется творчество одного из первопроходцев профессиональной балкарской словесности Омара Этезова (1913-1964) в историко-литературном контексте 1930-1960-х годов и определяется его роль в истории духовной культуры народа. Литературное наследие писателя (поэзия, художественная проза, драматургия, публицистика) своеобразно преломило магистральные художественные идеи в отечественной культуре прошлого века, и в этом смысле оно представляет историко-культурный и научный интерес. Драматические периоды в судьбе Омара Этезова (Великая Отечественная война, депортация), как и у многих деятелей национальной культуры, отразились в его творческой биографии. Многие рукописи произведений автора были утрачены, а некоторые остались неизданными при жизни. В числе последних – романы «Аслан», «В огне войны», поэма «Башня нартов», драма «Слава». Опираясь на изыскания предыдущих исследователей, предпринимается попытка воссоздания целостной картины творческой эволюции писателя, что дало возможность определить степень его влияния на развитие культуры в целом. В процессе осмысления творческого пути Омара Этезова выявлены и устранены библиографические неточности, связанные с хронологией публикаций писателя (трилогия «В теснине»), определением жанрового статуса отдельных произведений. В результате исследования прослежена динамика литературной деятельности Омара Этезова, отмечены художественные, социально-философские доминанты, подчеркивающие творческую индивидуальность писателя. С учетом существующих пробелов в исследовательской практике внесены коррективы в творческую биографию мастера художественного слова и определено его достойное место в истории балкарской культуры.

Ключевые слова: Омар Этезов; балкарская литература; творческое наследие; национальная культура.

**THE CREATIVE HERITAGE OF OMAR ETHESOV IN THE HISTORY OF
BALKARIAN CULTURE****A.M. SARBASHEVA**

The Institute for the Humanities Research – Affiliated of the Federal State Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences»
360000, KBR, Nalchik, Pushkin st., 18
E-mail: alenasarb@mail.ru

Abstract. The article examines the work of one of the pioneers of professional Balkar literature Omar Etezov (1913-1964) in the historical and literary context of the 1930s-1960s and defines its role in the history of spiritual culture of the people. The literary heritage of the writer (poetry, fiction, drama, journalism) in a peculiar way refracted the main artistic ideas in the national culture of the last century, and in this sense it is of historical, cultural and scientific interest. Dramatic periods in the fate of Omar Etezov (the Great Patriotic war, deportation), like many figures of national culture, were reflected in his creative biography. Many manuscripts of the author's works were lost, and some remained unpublished during his lifetime. Among the latter are the novels "Aslan", "In the fire of war", the poem "Tower of Narts", and the drama "Glory". Based on the research of previous researchers, an attempt is made to recreate a complete picture of the creative evolution of the writer, which made it possible to determine the degree of his influence on the development of culture as a whole. In the process of understanding the creative path of Omar Etezov, bibliographic inaccuracies related to the chronology of the writer's publications (the trilogy "In the narrows"), the definition of the genre status of individual works were identified and eliminated. As a result of the research, the dynamics of Omar Etezov's literary activity is traced, and artistic, social and philosophical dominants that emphasize the creative individuality of the writer are noted. Taking into account the existing gaps in research practice, adjustments were made to the creative biography of the master of the artistic word and its worthy place in the history of Balkar culture was determined.

Keywords: Omar Etezov; balkar literature; creative heritage; national culture.

Этезланы Омар (1913-1964) малкъар адабиятны мурдор ташын салгъан жазыучуланы ал сатырларында болганды, къалам нёгерлерини араларында бийик билимлилиги эм суратлау сёзге усталыгъы, тил шатыклыгъы, къалам жютюлюгю бла айырмаланнганды. Фахмусуну кючю бла миллет адабиятны «чигинжилеринден бири болургъа жетишгенди» [Теппеев 1968: 17]. Ол къысха жашаууну асламысын халкъыбызны маданиятын айнытыугъа, анга къулланыугъа буюргъанды. Андан тышында да, Этезланы Омарны чыгъармачылыгъында кёчюрмечилик иш энчи жерни алгъанды. Белгили орус назмучула Пушкинни, Лермонтовну, украинли жазыучу Шевченкону чыгъармаларын малкъар тилге кёчюрюп, аланы суратлау иште сынаулары бла малкъар жазыучуланы, окъуучуланы да шагъырейлендиртгенди, миллет адабиятланы, саулайда маданиятланы араларында байламлыкъланы кючлендирирге эм айнытыргъа себеплик этгенди.

Не заманда да Этезланы Омар кесини ёз халкъы бла къаты байламлыкъ жюрютгенди, аны тарыхындан, тилинден, адабият-маданият дуниясындан тогъа жашагъанды. Аны себепли жазыучуну суратлау хазнасы бла толугъа шагъырейлениу эм аны тинтиу, бир жанындан, малкъар маданиятны айныу жолун толуракъ ачыкъларгъа, экинчиден – миллетибизни жашау сырын теренирек билирге жангы онгла береди.

Этезланы Омарны чыгъармачылыгыны юсюнден оюмларын алимле, кесаматчыла да айтхандыла. Пипинис В., Бычков Д., Орусбийланы Ф., Толгъурланы З., Тёппеланы А., Маммеланы Д., Алтууланы А., Биттирланы Т., Сарбашланы А., Атабийланы А. кеслерини илму ишлеринде жазыучуну чыгъармачылык хазнасыны миллет маданиятны айныуунда магъанасын чертгендиле.

Этезланы Омарны чыгъармаларыны бир къаууму аны саулугъунда басмаланнганды, асламысы уа къагъытда, авторну къол жазмаларында къалгъанды. Жарсыугъа, Этезланы Омарны жашауу 1964 жылда замансыз юзюлгенди. Бир талай заман озгъандан сора аны «Аслан» (1978), «Урушну отунда» (1989), «Нарт къала» (1996), «Махтау» (2003) деген суратлау чыгъармалары басмаланнгандыла.

Жазыучуну суратлау хазнасын жыйышдырып, аны тинтип, филология илмуланы кандидаты Тёппеланы Алим башлагъанды: 1968 жылда ол жазыучуну юсюнден очерк китабын басмалагъанды, 1996 жылда уа «Нарт къала» деген эпика чыгъармасы бла малкъар окъуучуну шагъырей этгенди. Омарны чыгъармачылык къадарын ачыкълауда Моттайланы Светлананы къошумчулугъун да энчи белгилерчады: ол жазыучуну хазнасындан «Аслан» (1978) эм «Урушну отунда» (1989) деген романларын басмагъа жарашдырып, редакторлугъун да этип чыгъаргъанды.

Заман оза баргъаны бла жашау да кюнден-кюннге кесини жангы бетлерин ача барады. Ол тарыхны баш жорукъларындан бириди. Жарсыугъа, ол не кезиуде да толусунлай сакъланмагъанды. Заманны ауур жоюню тюбюнде кёп белгили жазычуланы жашау эм чыгъармачылык ызлары басылып, белгисизлей къалгъандыла. Баям, аланы ачаргъа, алагъа жашау эркинлик берирге иги да талай жыл озаргъа керек болур эди. Аны айтханыбыз а, малкъар литератураны мурдорун салгъан жазычуларыбызны чыгъармачылык хазналары алыкъа саулай ачыкъланмагъандыла, табылмагъандыла, окъуучулагъа толусунлай жетмей турадыла демекликденди. Артыгъыракъда аны алайлыгъын Этезланы Омарны чыгъармачылык къадарында кёребиз.

Арт онжыллыкъларда бардырылгъан излем ишлени себебинден Этезланы Омарны чыгъармачылык жолуну бусагъатдагы окъуучугъа белгили болмагъан бетлери ачылгъандыла [Сарбашева 2002; Сарбашева 2003]. Аладан бири «асыралып» тургъан, КъМР-ни Литература музейини фондларында сакъланнган «Махтау» деген къол жазмасы болгъанды.

«Махтау» деген төрт актлы драмада сёз Малкъарда жангы элени къуралуларыны юсюнден барады. Биз этген оюмгъа кёре, пьеса эллинчи жылланы ахырында – алтмышынчы жылланы башында жазылгъанды. Аны алайлыгына дагыда чыгъарманы биринчи бетинде «баргъан заманы бу кюнле» деген авторну сёзлери да шагъатлыкъ этедиле. Суратланнган кезиу малкъар халкъны тарыхында къууанчлы болумла бла белгилиди.

1957 жылда, сюрюнден къайтхандан сора, миллетни къыраллыгъы тохташдырылады, аны айныууна себеплик этерча, къырал программала къураладыла. Аладан бирлери жангы журтланы къурулушлары бла байламлы болгъанды. «Махтауда» ол заман суратланады. Бу сахна чыгъарма биринчи

кере Этезланы Омарны токъсан жыллыгына аталгъан «Сайламала» деген жыйымдыгында басмаланганды [Этезов 2003].

Башында айтылгъан болумла жазыучуну суратлау хазнасына жангы кёзден къарарча излейде. Илму ишибизни баш борчу – жазыучуну суратлау хазнасын бирге жыйышдырып, аны чыгъармачылыгыны тарыхын тюз ызгъа тийишдирип толуга тамамлауду.

Этезланы Омар 1913 жылда, Эльбрус районда, Тёбен Басхан элде туугъанды, онеки сабий болгъан уллу юйдегиде ёсгенди. Заманны чырмауларына да къарамай, ол билимге итинген адам болгъанды. 1929-1932 жыллада Владикавказда Агро-Индустриальный пединститутда окъуйду. 1932-1934 жыллада уа Ленинградда Герцен атлы къырал университетни аспирантурасыны эки курсун бошайды.

Этезланы Омар, бийик билим алгъандан сора, кёп жерледе иштейди: КБАССР-ни НКВД-сыны инспектору (1934-1936), «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни литература къуллукъчусу (1937-1938), Къабарты-Малкъар илму излем институтуну илму къуллукъчусу (1939-1940). 1940 жылда СССР-ни Жазыучуларыны союзуна киреди эм Къабарты-Малкъар жазыучулары биригиуюню бёлюуюню таматасы болады. Уллу Ата журт уруш башланганлай, 1941 жылны 31-чи декабринде фронтха чакъырылады. Анда этген жигитликлери ючюн «За отвагу» эм «За победу над Германией» деген майдалла бла саугъаланады. 1943 жылда Омар, жаралы болуп, туугъан жерине къайтады. Кёчгюнчюлюк азабын сынаи, Къыргъызстанда Къызыл Къая шахаргъа тюшеди. Таукеллигин тас этмей, малкъарлы жаш къадалып иштейди. Ол орус тилден бла литературадан Къызыл Къаяны ючюнчю номерли иш усталыкъ берген училищесинде устаз болуп (1944-1945), бир къауум жылны шахтада (1945-1950), андан сора шахарда билим берген бёлюуюню (горонуну) инспектору (1951-1952) болуп иштейди.

Этезланы Омар суратлау адабиятта хар жанрында да кесини кюнюн сынагъанды: назмучулукъда, («Сакъашилчи жашчыкъ», «Кавказ», «Сизге ахыр кюн келир», «Колхоз кызыны жыры», «Сагъыш», «Табийгъат», «Юч тенг» – поэма), къара сёзде («Осман бла Лейла», «Хыжы» – хапарла; «Къаяла унутмагъандыла» – повесть; «Тарда», «Аслан», «Урушну отунда» – романла), публицистикада («Магъаданны туугъаны»), сахна чыгъармачылыкъда («Къанлы той», «Дертчиле», «Акъай бла Акълиман», «Махтау»).

Жазыучуну суратлау дуниясы кенгди, кёп бетлиди. Ол халкъыны жашауун ачыкъларгъа итингенди. Аны чыгъармачылыгыны тематика тюрлюуюню да ол себепденди: Омар инсан урушну («Аслан», «Тарда»), Уллу Ата журт урушну («Урушну отунда»), халкъны озгъан жашаууну («Нарт къала») юслеринден жазгъанды.

«Малкъар литература... совет литератураны бир бутагъы болгъаны себепли, ма ол деменгили жол бла айный, заманнга тийишли къуллукъ этгенди. Ол литературада Этезланы Омарны чыгъармачылыкъ ёсюую акъырын эм кыйын баргъанды. Алай ол кеси жашагъан заманны кертисин ачалгъанды, чыгъармаларында аны магъанасын кёргюзталгъанды», – деп чертеди Тёппеланы Алим [Теппеев 1968: 38].

Малкъар жазыучу чыгъармачылыкъ ызын, бир жанындан, кесини суратлау сёзге фахму онгуна кёре, экинчиден – заманны эстетика излемине кёре къурагъанды.

Этезланы Омарны чыгъармачылыгъыны айныу жолу къыланчлы болгъанды. Ол 14 жылындан жазып башлайды. Аны биринчи назмусу «Пионер жыр» деген ат бла 7-чи июлда 1927 жылда «Къарахалкъ» деген газетни бетлеринде басмаланады. 1932 жылда «Сакъашилчи жашчыкъ», «Кавказ» деген назмуларын да жазады. Жазыучуну чыгъармачылыгъыны ал кезиунде къуралгъан назмуларыны санында «Кавказ» деген назмусу суратлау даражасы бла, тил байлыгъы бла, энчи бояула эм сезим бла къуралгъан сыфатлары бла, лирика азатлыгъы бла айырмалы болады. Ол шарт фахмулукъну белгиси болгъанын баямлайды.

Бу жыллада Этезланы Омар «Юч тенг», «От кюнле» деген поэмаларын да жазып башлайды. Ала жашауда болгъан тарых болумлагъа (революция, инсан кюреш) жораланадыла. Алай жазыучу башында айтылгъан чыгъармаланы ахырына дери къурап бошайлмайды.

Отузунчу жылланы ахырында Этезланы Омар къара сёз бла да кюрешеди. Ол «Осман бла Лейля» деген хапарын 1939 жылда август эм сентябрь айлада «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни бетлеринде басмалайды. Белгиленнген кезиуде «Къаяла унутмагъандыла», «Къайгъылы кюнле» деген повестле да жазылып башланадыла. Биринчи повестьни бир-бир кесеклери «Социалист Къабарты-Малкъар» деген республикалы газетледе малкъар эм орус тилледе басмаланнган да этедиле [Очерки истории... 1981: 123]. Эки чыгъарма да басмагъа урулургъа хазыр болуп тургъанлай башланнган Уллу Ата журт уруш жазыучуну муратларын юзеди.

Этезланы Омар аскерге чакъырылдан алгъа орус эм малкъар тилледе урушха къажау назмула, жырла («Сизге ахыр кюн келир», «Къанлы фашистле», «Мой конь летит на врага») жазады. «Къанлы фашистле» деген назмусу, макъамгъа салынып, фахмулу халкъ жырчыбыз Отарланы Омарны жырлауунда айтылып да тургъанды [Теппеев 1968: 32].

Къара сёз бла назмучулукъдан тышында Этезланы Омар малкъар драматургияны эм сахнаны ал атламларына себеплик этгенлени араларында да болгъанды. Илму тинтиуледе ачыкъланнганына кёре, XX ёмюрню 30-чу жылларында жазылгъан биринчи малкъар пьеса деп жазыучуну «Шыйых бла пионер» чыгъармасына айтылады [Очерки истории... 1978: 259-260]. Алай, биз тапхан архив материаллагъа кёре уа, «Шыйых бла пионер» деген бир актлы пьеса аз алгъаракъда жазылгъанды. Аны Ленин атлы окъуу шахарчыкъны курсантлары 1929 жылда 3-чю майда кеслерини концерт программаларында кёргюзтгендиле [УЦГА АС КБР. Ф. 188. Оп. 1. Д. 42. Л. 142].

Уллу Ата журт уруш башланырны аллында, Этезланы Омар «Арт кюнле» деген пьесасын жазгъанды. Бу чыгъарма, театрда окъулуп, сахнада салыныргъа хазыр болуп тургъанлай къалады [Сарбашева 2009: 115].

Уруш жылланы ал айларында драматург малкъар театрны сахнасында салынырча гитче пьесала къурайды. Орус тилде басмаланнган «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетни бетлеринде билдириулеге

кёре, «колхоз къараучулагъа деп уллу жетишимле бла Этезланы Омарны «Русьну жашы» – немис тузакъда орус солдатны жигитлигини, «Тау элни кюню» – халкъ ополченияны къуралыууну юслеринден бир актлы пьесала салыннгандыла» [Киреев 1941].

1943 жылны октябрь айында Къабарты-Малкъар сахнаны оюнчулары кеслерини ишлерин башлап, К. Гольдонини «Трактирщица», А. Луговскойну «Невидимая сила», Отарланы Керимни «Биз хорларыкъбыз», Рахайланы Исмайылны «Тасхачыла», Этезланы Омарны «Той», «Ирма Ильзе» деген сахна чыгъармаларына кёре оюнла салгъандыла. Аланы кёбюсюню ниет магъаналары душман бла къажар кюрешни юсюнден эди.

Уллу Ата журт урушну жылларында малкъар халкъгъа эки къаты къыйынлыкъ сынаргъа тюшгенди: биринчиден – урушну оту, экинчиден – эсде болмай тургъанлай, жалгъан терслеуле бла сау миллетни туугъан жеринден Орта Азияны бла Къазахстанны аулакъларына зор бла кёчюрюу. Къыралны кюйсюзлюгю бла сау онюч жылгъа миллет маданиятны айныуу тохтайды. Этезланы Омарны башында айтылгъан сахна, акъ эм къара сёз бла жазылгъан чыгъармаларыны асламысы ол кезиуде тас болады.

Кёчгюнчюлюк жыллада жазычу чыгъармачылыкъ ишин бардырады. Тёппеланы Алимни эсгериулерине кёре, 1956 жылны сентябрь айында, Фрунзеден туугъан жерлерине къайтып келе, ол поездде Этезланы Омар бла танышхан эди. Бу тюбешуу жазыучуну къадарында буйрукъну энчи белгисича болгъан эди. Этезланы Омар жаш жол нёгерине «Нарт къала» деген назмула бла жазгъан сейирлик хапарын окъуп келгенди. «Да мени Кавказгъа элтиб баргъан байлыгъым буду», – деп ёхтемлене эди жазычу [Теппеев 1968: 65]. Алимни айтыууна кёре, эпикалы чыгъарманы кьол жазмасында Этезланы Омарны кьолу бла жазылгъан кезиу «1939-1956 жылладыла». Чыгъарма 1939 жылда жазылып, Жазыучулары биригиюнде сюзюлгенди. Аны юсюнден билдириу «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни бетлеринде 1939 жылда 19-чу сентябрьде басмаланнганды. Болсада, башха чыгъармаларыча, уруш башланнганда «Нарт къаланы» жазмасы тас болады. Кёчгюнчюлюкде ол жангыдан жазылады [Теппеев 1996: 15-16].

Жазыучуну бу поэмасында бурунгу тау жамауатлада жашау суратланады. Сабийликден апсалты жесирликге тюшген Заурбекни бла Зарийни ажымлы къадарлары, тау эллени азатлыкълары ючюн бардырылгъан кюреш чыгъарманы ниет ёзегин къурайдыла. Малкъар халкъны озгъан ёмюрледе жашауу терен суратлау фахмулулукъ бла ачыкъланады. Башында айтханыбызча, къадарны буйругъу бла «Нарт къаланы» басмагъа хазырларгъа, аны чыгъарыргъа Тёппеланы Алимге тюшгенди. Тинтиучю чыгъарманы хар тюрлю жанындан сюзюп, аны суратлау энчилигин, хатын, оюм теренлигин ачыкълап, 1996 жылда басмалап, малкъар адабиятыбызны байыкъдырады, миллет окъуучуну сюйген чыгъармаларыны тизмесин аны бла толтурады.

1957 жылда къыралда тюзлюк тохташып, малкъар миллети Ата журтуна къайтхандан сора Этезланы Омар, жашау сынауун сюзе, бу тизгинлени жазар:

Ай, не медет, болалмадым жанаргъа,
Урушлада, сюргюнледе тюгендим.
Сакъашилге азат жолун табаргъа
Излей чыкъсам, зулмулагъа тюбедим.

.....

Сокъураныу жокъду бюгюн ичимде,
Кюнча тиймей жашагъаным ючюннге,
Бир жилтинчик болгъан эсем, жол ача,
Аз халкъымы таркъаймагъан кючюне [Этезов 1996: 195].

Къадарыны къыланч жолларына да къарамай, Этезланы Омар окъуучуну жашауну сюерге, аны тюз жорукъларына бойсундурургъа излейди. «Жашауну суююгюз» деген назмусунда ол хар инсаннга да «Жашауунгда арымагъан ишчи бол, / Хар адам юлгю алырча киши бол! / Жарыкъ кюнню жылыуун хайырлана, / Аманлыкъны сёге, жолдан тайдыра, / Бу жашауну жарыкъ жолун арыта» [Этезов 1996: 194] деген насийхат сёзлерин айтады.

Жыйырманчы ёмюрню экинчи жарымында миллет маданият жангы солуу алады, айныуну жолуна турады. Ол кезиуде басмачылыкъ иш энчи магъананы туталды. Сёз ючюн, 1959 жылда республиканы Халкъ чыгъармачылыкъны юйю малкъар пьесаланы жыйымдыгъын басмалайды. Ол китапха Этезланы Омарны «Дертчиле» (биринчи аты «Тау элде») деген бир актлы, тёрт суратлы пьесасы да киреди. Аны юсюнден Маммеланы Далхат бла Алтууланы Ахмат «Коммунизмге жол» (1960 ж., 29 июнь) газетде «Жашау кертилик бузулмасын» деген статьяларында жазгъандыла. Сюжетини суратлау ызына кёре, чыгъарма Уллу Ата журт урушну кезиуонде къуралгъанды дерчады: пьесаны экспозициясында «баргъан заманы 1942 жыл, тау элде» деп белгиленеди. Баям, бу сахна чыгъарманы мурдорун башында сагъынылгъан «Тау элни кюнню» деген бир актлы пьеса болгъан болур эди. Эштада, Этезланы Омар бу чыгъармасын фронтдан жаралы болуп (1943) къайтхандан сора кенгертип жазгъанды. «Дертчиле» деген пьеса жангыдан «экинчи жашауну» 2002 жылда сынайды: ол «Минги Тау» журналны 5-чи номеринде басмаланнган эди.

Халкъыбыз сюргюнден къайтхандан сора Этезланы Омарны «Къанлы той» пьесасы биринчи кере 1959-чу жылда малкъар театрны сахнасында салынады [Рыжеволова 1959]. Жазыучуну сакъланнган къол жазмаларында бу чыгъарма «Сюймекликден хапар» деген ат бла, къуралгъан кезиую – 1956 жыл деп белгиленеди. Айтылгъан чыгъармагъа кёре салыннган оюн маданиятыбызда махтау бла сагъынылады. Сахна чыгъарманы мурдорун бир бирлерин суюген эки жаш адамны – бийче къыз Маржанны бла малчы Муссаны бушуулу къадарлары къурайды. Къайтукъ бий ариулугъу кёз къаматхан, жангыз къызын къарт, къарыусуз Ахылау деген бийге эрге бередиди. Къыз а Муссаны сюеди, аны бла бир юйюр тиргизирге хазырды. Маржанны анасы Шахий къызын ёлюмден, кесини жанын берип, азатларгъа кюрешеди. Суюген жашы бла къачып кетгени ючюн атасы къызын ёлтюрюрге дейди. Драманы ахыры бушуулуду: Къайтукъ Маржанны сокъур да, сангырау да

болгъан холамлы бийге берирге оноу этип, той бара тургъан кюн къан тегюледи: кыыз, этилген артыкълыкыны кетюралмай, кесин елтюреди, анасы Шахий да жоюлады.

Кесаматчылары оюмларына кере, суратлау жаны бла сахна чыгъарма кыарыусуздугу: сыфатлары толу ачыкъланмагъаны, сюжет ызны учхаралыгъы, жигитлени тиллерини ушашлыкълары дегенча кемчиликле чертиледиле. Аланы баш сылтаулары – жазыучу чыгъармачылыкъ ишинде халкъ чыгъармачылыкъ терелени кыатлагъаны, аны заманны эстетика мардалыгъына кере кыурагъаны бла байламлыдыла. Болсада сахна оюннга малкъар театрны фахмулу оюнчулары кыатышхандыла. Жут, кюйсюз Къайтукъ бийни кыылыгъын КъМАССР-ни сыйлы артисти Маммеланы Ибрахим эсде кыалырча ачыкъланганды. Сёзчю, хыйлачы Фаризатны сыфатын КъМАССР-ни сыйлы артисткасы Кючмезланы Шарифа уста кергюзтгенди. Насыпсыз таулу тиширчу Шахийни кыадарын Залийханланы Тамара ачыкъланганды. Аладан сора да Къудайланы Ахмат (молла), Чабдарланы Хызыр (Ахылау бий) кеслерини усталыкъларын кергюзтген эдиле. Ол себепден кыараучула сахна оюнга суюуп кыарагъандыла, аны жигитлерини кыадарларын ич дуниялары бла етдюргендиле. Аллай болумну сылтауу да баям эди: ол заманны окъуучусуна/кыараучусуна да быллай чыгъармала жууукъ эм ангылашымлы эдиле, эстетика жаны бла аланы халкъ чыгъармачылыкъдан келген терели ниет сезимлерине кыаршы эдиле. Окъуучулагъа эсге салыргъа суюе эдик: «Къанлы той» деген сахна чыгъарма Омарны «Нарт кыала» (1996) деген китабына киргенди.

1960 жылда «Бир актлы пьесала» деген малкъар тилде чыкъланган жыйымдыкыда дагъыда жазыучуну «Акъай бла Акълиман» деген драма чыгъармасы да киреди.

Этезланы Омарны хар чыгъармасыны кыадары да энчи болгъанды.

Башында айтханыбызча, кюйсюз заманны кыалабалыгъыны (Уллу Ата журт уруш, кечгюнчюлюк) сылтаундан бир кыауум чыгъармаланы жазмалары тас боладыла. Аллайланы санында «Къаяла унутмагъандыла» деген повестьни жазмасы, басмагъа хазыр болуп тургъанлай, башланган урушну отунда кюеди. Алай, насыпха, чыгъарманы орус тилге жазыучу М. Киреев этген кечюрмеси сакъланады. Аны хайырындан Этезланы Омар «Къаяла унутмагъандыла» деген повестин малкъар тилде жангыдан тохташдырады. 1957 жылда Ростов шахарда чыкъланган «Дон» деген журналны бетлеринде бир юзюгю басмаланады [Этезов 1957]. 1958 жылда чыгъарма малкъар тилде, аны ызындан орус тилде «Камни помнят» деген ат бла 1959 жылда энчи китапла болуп чыгъадыла.

Повестьни сюжетини мурдорун Малкъарда инсан урушну баргъаны кыурайды. Жигитлени кыауумлагъа юлешиную ол кезиуде тохташхан норматив эстетиканы жорукъларына бойсунады: бир жанындан – жарлы халкъны жашауунда тюзлюкню тохташдырыргъа итинген Темирбаш башчылыкъ этген кызыл аскерчиле, башха жанындан – алагъа кыажу суюелген бийлени келечилери. Суратлау чыгъармачылыкыда сынауу болуп тургъанлай да, Этезланы Омар баш жигитни кыылыгъын, аны ич дуниясын толу ачыкълалмайды. Болсада окъуучуну эсин бу чыгъармада жазыучуну тил

байлыгы бийлейди. Повестьде аны бир кыауум айтым бла баш жигитни ётгюр сыфатын окыуучуну кёз аллына келтирирча кыолундан келеди: «...ташланы артындан кючден тыйылып турган огыурсузлукдан эм терен сагышдан толган эки кёз кыарай эдиле. Темир бёрк, тырмы тартылган мангылай, сол кыашны башында жара тап кёрюне эдиле...»; «...бир бирде бузлаган башлыкны тубюнден жангыз кёзлери кёрюнюучю эдиле, ала уа алай жылтырай эдиле!...» [Этезов 1958: 14, 18].

«Кыаяла унутмагандыла» деген повесть башында белгиленген суратлау кемчиликледен, шарайыпладан азат болмаганды. Ол совет литературада тохташхан тёрелеге бойсунулуп жазылганды. Болсада кесаматчыла ол кезиуде анга ниет-суратлау магъанасы бла жетген чыгарма болмаганын жашырмай айтхандыла. «Кыаяла унутмагандыла» деген повесть уллу чыгарма туююлду, аны уллу черек бла тенгешдирирге жарамаз. Ол таудан келген гитче суучукыга ушайды. Алай анда да окыуучу халкыны насыбы ючюн бардырылган уллу кюрешни суратын кёралады... Повестьде миллет ариулукъ бла бирге халкыланы араларында шуёхлукъ суратланады. Бу повестьни кыурауда жазуучу жетишген чыгармачылык хорлам энчи кезиу болуп, аны жангы чыгармаларына жол ачарына ийнанырчады», – деп жазгандыла Д. Бычков бла В. Пипинис [Бычков, Пипинис 1958].

1960-1970 жыллада малкыар адабият тири айныйды, аны суратлау аулакылары, жагъалары кенгден кенг бола, жайыла барадыла. Анга толугага роман жанрда жазылган уллу эпикалы чыгармала боладыла: белгиленген кезиуде Залийханланы Жанакыайытны «Тау кыушла» (1962), Шауаланы Миналданны «Мурат» (1964), Гуртуланы Бертни «Жангы талисман» (1970) деген романлары басмаланадыла. Ол тизмеде Этезланы Омар «Тарда» (1961) деген юч кесекден кыуралган чыгармасы бла биринчилени санында болады. Романда колхоз кыурулушну кыуралууундан башлап Уллу Ата журт урушну кезиуюне дери суратланады. Анысюжет мурдоруну асламысын классла аралы бардырылган кюреш кыурайды (эски дунияны келечилери Жумук, Чокка-эфенди, Сарбий, алагыа кыажу сюелген коммунистле Эльбатыр улу, Алчы улу, Иванов). Жигитлени этген ишлери жазуучуну суратлау оюмуна бойсунадыла, ол себепден аланы кыылыклары, энчи шартлары ачыкыланмай кыаладыла. Болсада чыгарманы баш суратлау жетишимине жазуучуну жашау кертиликни суратларгыа итиниуюн санаргыа болады. Бу шарт Жанбермез деген жигитни сыфатыны юсю бла ачыкыланады. Жанбермез баш жигитлени санына кирмейди, болсада аны сыфаты окыуучуну эсин бегиракъ бийлейди. Ол кыолайы болган, кесини мюлкюн байыкыландыра билген адам болганды. Жанг тохташхан совет властыны жамауатда кийирген тюрлениулери таулу кишиде ауур оюмла туудурадыла. Аны келлик заманда жашау кыаллай боллугы жарсытады. «Таланмаган, сени мени кибик кыолайлы адамла бла кюрешиб тебреген жерни несине кыууанаса? Чегем ысхылтысы бла Малкыар басияты эди тауну тутуругы... Совет салабыз дедиле да аланы кыурутдула. Энди колхоз салабыз деб малы, кючю болганланы кыурутсала не бла жашаргыа умут этедиле?...» [Этезов 1961: 90]. Бу сыфат толугага кыуралмай эсе да,

жазыучуну суратлау сынаууну айныуна, тарых кертиликни ачыкъларгъа итиниюне шагъатлыкъ этеди.

«Тарда» деген романны экинчи китабы – «Урушну отунда» деген китапды. Моттайланы Светлананы жазгъанына кёре, чыгъарманы титул бетинде Этезланы Омарны ёз кёлу бла «1964» деп жазылып бошалгъан жылы чертилгенди, экинчи тизгининде уа «Тарда» деген трилогияны экинчи китабыды деп кёшулгъанды [Моттаева 1989: 8]. Романда адамланы уруш жыллада, кёчгюнчюлюкде ажымлы къадарлары суратланадыла. Сапар, Манаф, Хажи, Салих деген малкъар уланланы фронтда этген жигитликлеринден сора да, аланы инсан жигитликлерин суратларгъа кёлундан келеди Омарны. Ол шарт жазыучуну кесини суратлау бийикликге жетиширге итингининден тышында да, инсанлыкъ жигитлигине шагъатлыкъ этеди. Этезланы Омарны жигитлери къанларын-жанларын аямай, Ата журтларын кёруулагъан кезиуде, аланы аталары, аналары, сабийлери, юйдегилери жүрекклери бла ийнанган властыны бачамасыны огъурсуз буйругъу бла Орта Азиягъа кёчюрюледиле. Халкъына этилген артыкълыкны кётюралмай, Сапарча жашла тюзлюкню излеп, инсанлыкъ борчларын толтурургъа излейдиле: ала Сталинни атына къагъытла жазадыла. Жарсыугъа, жигитлени суратланган тарых болумлада къадарлары ажымлы боладыла: ала жыйырмажыллыкъ тузакъгъа ашырыладыла. Жазыучуну фахмусуну кючу бла этилген артыкълыкыла адам улуну тюзлюкге ийнаныуун оялмагъанын, заманны огъурсузлугъун сынауда адамлыкъ кючюн тас этмегенин суратларгъа кёлундан келеди.

Этезланы Омарны трилогиясыны юсюнден малкъар адабиятта бир оюм тохташмагъанды. Тёппеланы Алим 1996 жылда жазгъаннга кёре, «трилогияны бир китабы «Аслан» – 1984 жылда, 2-чи-китабы – «Тарда» – 1963 жылда, 3-чю китабы – «От кюнле» – 1990 жылда басмаланнгандыла» [Теппеев 1996: 25]. Былайда чыгъармаланы басмада чыкългъан кезиулери халатла бла берилгени баямды. Биринчиден, «Тарда» деген роман 1961 жылда, «Аслан» деген роман 1978 жылда басмаланнгандыла. Экинчиден, «Тарда» деген чыгъарманы биринчи бетинде окъуна «юч китабы роман» деп белгиленеди. Андан сора, башында айтылгъаныча, «Урушну отунда» (1989) деген экинчи китабыны жазмасы шагъатлыкъ этеди. Аны юсюнден Моттайланы Светлана китапны «Ал сёзюнде» айтады. Бу болумну Алим эсге алмагъаны сейирди. Тинтиучю сагъынган «От кюнле» деген чыгъарманы юсюнден билдириу да окъуучуну ажашдырады. Нек дегенде Алим биринчи кере «Этезов Омар. Чыгъармачылыгъыны юсюнден очерк» деген китабында Омарны 1930 жыллада жазгъан уллу чыгъармаларыны арасында «От кюнле» деген битмей кългъан поэмасыны юсюнден сагъыннганды [Теппеев 1968: 25]. 1990 жылда уа аллай аты бла Этезланы Омарны романы басмаланмагъанды. Бек башы уа, Тёппеланы Алим белгилеген чыгъармаланы тизмес трилогияны жоругъуна келишмейдиле. Илмуда тохташхан оюмгъа кёре, трилогия деп бир ниет бла, жигитлени

къаууму бла бирикдирилип, тарыхны бир-бир ызындан баргъан кезиулерин суратлап, юч китап-кесекледен къуралгъан чыгъармагъа айтадыла¹.

«Аслан» деген романда суратланган кезиу, жигитлени къаууму да башхадыла: Аслан деген таулу жигитни башчылыгъы бла жангы властыны тохташдырыргъа къазауат этгенле бла (Къасым, Зайнул-хаят, Азнауур) акъ къазакъланы, алагъа жакъ басханланы (Байкасым, Махай, Осман-эфенди) араларында бардырылгъан кюреш суратланады. Ол себебден, бизни оюмубузгъа кёре, бу чыгъарма энчи китап болады.

Трилогия бла байламлы Алимни терс оюмлауу окъуучуланы, алимлени да ажашдыргъанды. Тинтиучиле Тёппеланы Алимни жазганына таянып, ол этген халатланы къатлап, ишлерин къурагъандыла [Габаева 2002; Атабиева 2010]. Бу болумну эсге алып, келир заманда малкъар адабиятны тинтген алимле Этезланы Омарны чыгъармачылыгъын теренден сюзюп, белгиленген сорууну тамамларгъа борчлудула.

Болсада, ачыкъланган кемчиликлеге къарамай, Тёппеланы Алимни Этезланы Омарны чыгъармачылыкъ жолун тинтиуде уллу къыйынын чертирчады.

Башында айтханыбызча, Этезланы Омарны башха жазыучуладан айырмалы этген бир шарт болгъанды – суратлау тилини байлыгъы, шатыклыгъы, теренлиги. Айтылгъанга толу шагъатлыкъ жазыучуну хар чыгъармасы да этеди. Аны юсюнден алимле, кесаматчыла да бир ауаздан айтхандыла. «Этезовну битеу жазыучулукъ къудрети — повестъни тилинде кёрюнеди. Малкъар тилни байлыгъын, суратлау жанына онглулугъун автор ангылагъанды. Айхай да, ол ангылауа жазыучу ана тилин уста билгенден жетишгенди. Тил’а суратлау чыгъарманы жаратыуда бек уллу шартладан бириди» [Теппеев 1968: 57].

Этезланы Омарны чыгъармаларында ара жерни табийгъат бийлейди. Бютюнда аны суратлауда жазуычуну сёзге усталыгъы энчи белгиленеди. Сёз ючюн, «Аслан» деген романда табийгъат жан салынганча суратланады: «Эртденликде, кюн тийгинчи башларын жерге мудах ийилтип, табигъатны къадарындан къутулур онглары болмай, назик чырпыла эм хансла, кюнню жылыуу иги синген заманда, юслеринден чыкъны силкип, кеслерин кюн бутакълагъа тирилтедиле. Жылмылыны башы чыранланы тийреси жазны узуну жашил кырдыкдан айбатланып, төшеленип болса да, ол тийрелени юслерин къар басханды. Кюн аланы төбен жанларын эритсе да, хар кюн бузулгъан сайын, биягъы къар кесини жерин кенген кенг алады, бийлигин энишгеден энишге жаяргъа кезлейди» [Этезов 1978: 260-261]. Этезланы Омарны фахмулугъу къуру табийгъатны суратлаудан тышында да аны сыфатын къурауну жаны бла энчилигиндеди. Ол бир айтымгъатабийгъатны солууун, халин, айныуун сыйындырып айтыргъа онг табады. «Къайгъылы кюнле» деген

¹ Словарь литературоведческих терминов [Электронный ресурс] // Издательство «Лицей»: сайт. URL:

https://licey.net/free/16kritika_proizvedenii_literatury_obschie_voprosy_otnosheniya_k_literature/60-slovar_literaturovedcheskih_terminov.html (дата обращения: 22.05.2020)

чыгъармасында жазыучу Чегем тарыны суратын бир айтым бла кёргюзтеди: «Къанатлы учуб ёталмаз дерча тар, бийик къаяланы ичлеринден кёз жашдан эсе таза, жаухар бетли суула къутуруб баргъан Чегем суууна тёгюледиле, баш жанында бирча, ёзек болуп чыкыгъан суу эншгеден-эншге, ууакъдан-ууакъ тамычыла болуб узакъдан къарагъан кёзге жауунча кёрюнедиле» [Этезов 1958: 69]. Айтханыбызны магъанасы – Этезланы Омарны суратлау хазнасы жаланда окъуучулагъа буюрулуп къалмай, аланы эстетика сезимлерин айнытхандан тышында да, тилни тинтген алимлеге къарачай-малкъар тилни байлыгъын, къуралыууну энчилигин ачыкъларгъа кёп онгла береди.

Этезланы Омарны аты миллет маданиятны тарыхында сыйлы жерни алгъанды. Аны чыгъармалары, башында айтханыбызча, заманны ниет излемлерине кёре, ол жыллада айныгъан совет литератураны суратлау жорукъларына тийишлиликде къуралгъандыла. Толгъурланы Зейтунну оюмуна кёре, «...хар чыгъарма кёп тюрлю шартла бла байламлыды: ол политиканы, социально-жамауат жашауну, заманны илишанларын, жазыучуну фахму къолайын, ангылауун, ич дуниясын да бирикдиреди». [Толгуров 2000: 126]. Жазыучу кеси заманыны хауасы бла солугъанды, фахмусун, къаламын да аны борчларына бойсундургъанды. Болсада терен тарых оюмлауу бла жашау кертиликни суратларгъа итиннгенди, ол а аны инсанлыкъ жигитлигини шарты болгъанды.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

Атабиева 2010 – *Атабиева А.Д.* Омар Этезов // Очерки истории балкарской литературы. – Нальчик: Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., 2010. – С. 382-391.

Бычков, Пипинис 1958 – *Бычков Д.И., Пипинис В.Ф.* Первая балкарская повесть // Кабардино-Балкарская правда. – 1958. – 8 янв.

Габаева 2002 – *Габаева А.Б.* Балкарские писатели. Биобиблиографический справочник [на балк. яз.: Малкъар жазыучула. Биобиблиография справочник]. – Нальчик: Эльбрус, 2002. – 292 с.

Киреев 1941 – *Киреев М.М.* Спектакли, зовущие в бой // Социалистическая Кабардино-Балкария. – 1941. – 6 нояб.

Моттаева 1989 – *Моттаева С.М.* Вступительное слово // Этезов О.М. В огне войны. [на балк. яз.: Урушну отунда]. – Нальчик: Эльбрус, 1989. – С. 3-8.

Очерки истории... 1978 – *Очерки истории* балкарской литературы [на балк. яз.: Малкъар литератураны историясыны очерклер]. – Нальчик: Эльбрус, 1978. – 452 с.

Очерки истории... 1981 – *Очерки истории* балкарской литературы / Отв. ред. С.У. Алиева. – Нальчик: Эльбрус, 1981. – 400 с.

Рыжеволова 1959 – *Рыжеволова А.* Кровавый той // Кабардино-Балкарская правда. – 1959. – 12 авг.

Сарбашева 2002 – *Сарбашева А.М.* Творческая судьба Этезова Омара [на балк. яз.: Этезланы Омарны чыгъармачылыкъ къадары] // Минги Тау. – 2002. – № 5. – С. 170-173.

Сарбашева 2003 – *Сарбашева А.М.* Этезов Омар // Писатели Кабардино-Балкарии (XIX – конец 80-х гг. XX в.) Биобиблиографический словарь. – Нальчик: Эль-Фа, 2003. – С. 434-437.

Сарбашева 2009 – *Сарбашева А.М.* Балкарская драматургия: этнофольклорная традиция и эволюция жанра. – Нальчик: Издательство КБИГИ, 2009. – 240 с.

- Теппеев 1968 – *Теппеев А.М.* Омар Этезов. Библиографический очерк [на балк. яз.: Этезланы Омар. Чыгъармачылыгъыны юсюнден очерк]. – Нальчик: Эльбрус, 1968. – 116 с.
- Теппеев 1996 – *Теппеев А.М.* Радость и печаль таланта [на балк. яз.: Фахмуну къууанчылыгъы бла бушуулугъу] // Этезов О.М. Башня нартов. Избранное [на балк. яз.: Нарт къала. Сайламала китабы]. – Нальчик: Эль-Фа, 1996. – С. 3-32.
- Толгуров 2000 – *Толгуров З.Х.* Балкарская литература [на балк. яз.: Малкъар литература]. – Нальчик: Эльбрус, 2000. – 406 с.
- УЦГА АС КБР – *Управление Центрального государственного архива Архивной службы Кабардино-Балкарской республики.*
- Этезов 1957 – *Этезов О.М.* Камни помнят // Дон. – 1957. – № 6. – С. 37-53.
- Этезов 1958 – *Этезов О.М.* Камни помнят [на балк. яз.: Къаяла унутмагъандыла]. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1958. – 132 с.
- Этезов 1961 – *Этезланы О.М.* В теснине [на балк. яз.: Тарда]. – Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство, 1961. – 248 с.
- Этезов 1978 – *Этезов О.М.* Аслан [на балк. яз.]. – Нальчик: Эльбрус, 1978. – 336 с.
- Этезов 1989 – *Этезов О.М.* В огне войны [на балк. яз.: Урушну отунда]. – Нальчик: Эльбрус, 1989. – 192 с.
- Этезов 1996 – *Этезов О.М.* Башня нартов. Избранное [на балк. яз.: Нарт къала. Сайламала китабы]. – Нальчик: Эль-ФА, 1996. – 328 с.
- Этезов 2003 – *Этезов О.М.* Избранное [на балк. яз.: Сайламала]. – Нальчик: Эльбрус, 2003. – 160 с.

REFERENCES

- ATABIEVA A.D. *Omar Etezov* [Omar Etezov]. IN: *Ocherki istorii balkarskoi literatury* [Essays on the history of Balkarian literature]. – Nalchik: Respublikanskii poligrafkombinat im. Revolyutsii 1905 g., 2010. – P. 382-391. (In Russian)
- BYCHKOV D.I., PIPINIS V.F. *Pervaya balkarskaya povest'* [The first Balkarian novel]. IN: *Kabardino-Balkarskaja pravda*. – 1958. – January 8. (In Russian)
- ETEZOV O.M. *Aslan* [Aslan]. – Nalchik: El'brus, 1978. – 336 p. (In Balkar)
- ETEZOV O.M. *Bashnya nartov. Izbrannoe* [The sledge tower. Favorite]. – Nalchik: El'-FA, 1996. – 328 p. (In Balkar)
- ETEZOV O.M. *Izbrannoe* [Favorite]. – Nalchik: El'brus, 2003. – 160 p. (In Balkar)
- ETEZOV O.M. *Kamni pomnyat* [Stones remember]. – Nalchik: Kabardino-Balkarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1958. – 132 p. (In Balkar)
- ETEZOV O.M. *Kamni pomnyat* [Stones remember]. IN: *Don*. – 1957. – No. 6. – P. 37–53. (In Russian)
- ETEZOV O.M. *V ognе voiny* [On fire war]. – Nalchik: El'brus, 1989. – 192 p. (In Balkar)
- ETEZOV O.M. *V tesnine* [In the gorge]. – Nalchik: Kabardino-Balkarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1961. – 248 p. (In Balkar)
- GABAEVA A.B. *Balkarskie pisateli. Biobibliograficheskii spravochnik* [Balkar writers. Bibliographic reference]. – Nalchik: El'brus, 2002. – 292 p. (In Balkar)
- KIREEV M.M. *Spektakli, zovushchie v boi* [Performances calling for battle]. IN: *Sotsialisticheskaya Kabardino-Balkariya*. – 1941. – November 6th. (In Russian)
- MOTTAIEVA S.M. *Vstupitel'noe slovo* [Introduction]. IN: ETEZOV O.M. *V ognе voiny* [On fire war]. – Nalchik: El'brus, 1989. – P. 3-8. (In Balkar)
- Ocherki istorii balkarskoi literatury* [Essays on the history of Balkarian literature]. – Nalchik: El'brus, 1978. – 452 p. (In Balkar)
- Ocherki istorii balkarskoi literatury* [Essays on the history of Balkarian literature]. Ed. by S.U. Alieva. – Nalchik: El'brus, 1981. – 400 p. (In Russian)
- RYZHEVOLOVA A. *Krovavyi toi* [Bloody wedding]. IN: *Kabardino-Balkarskaya pravda*. – 1959. – 12th of August. (In Russian)

SARBASHEVA A.M. *Balkarskaya dramaturgiya: etnofol'klornaya traditsiya i evolyutsiya zhanra* [Balkar dramaturgy: ethno-folk tradition and evolution of the genre]. – Nalchik: Izdatel'stvo KBIGI, 2009. – 240 p. (In Russian)

SARBASHEVA A.M. *Etezov Omar* [Etezov Omar]. IN: *Pisateli Kabardino-Balkarii (XIX – konets 80-kh gg. XX v.). Biobibliograficheskii slovar'* [Writers of Kabardino-Balkaria (XIX – the end of the 80s of the XX century). Bibliographic dictionary]. – Nalchik: El'-Fa, 2003. – P. 434-437. (In Russian)

SARBASHEVA A.M. *Tvorcheskaya sud'ba Etezova Omara* [The creative fate of Etezov Omar]. IN: *Mingi Tau*. – 2002. – No. 5. – P. 170-173. (In Balkar)

TEPPEEV A.M. *Omar Etezov. Bibliograficheskii ocherk* [Omar Etezov. Bibliographic sketch]. – Nalchik: El'brus, 1968. – 116 p. (In Balkar)

TEPPEEV A.M. *Radost' i pechal' talanta* [Joy and sadness of talent]. IN: ETEZOV O.M. *Bashnya nartov. Izbrannoe* [The sledge tower. Favorite]. – Nalchik: El'-FA, 1996. – P. 3-32. (In Balkar)

TOLGUROV Z.Kh. *Balkarskaya literatura* [Balkar literature]. – Nalchik: El'brus, 2000. – 406 p. (In Balkar)

UTsGA AS KBR – *Upravlenie Tsentral'nogo gosudarstvennogo arkhiva Arkhivnoi sluzhby Kabardino-Balkarskoi respubliki* [Management of the Central state archive of Archival service of Kabardino-Balkar Republic].